

Kwartaalblad
over
bijbelvertalen
22e jaargang
juni 2003

Met *Andere* Woorden

**Bijbelcensuur en de
Leuvense index van 1546**

pagina 3
A. den Hollander

**Over ezels, ezelinnen en
een vissin: genderspecten
in de Groeibijbel**

pagina 13
W.C.G. van Wieringen

**'Dat is wat ik het liefst zou
willen.' Over vrouwen,
meisjes en kinderbijbels**

pagina 20
W. van der Meiden

**Vis vangen of insluiten?
Over Lucas 5:6**

pagina 27
R. Buitenwerf

03 • 2

Nederlands
Bijbelgenootschap

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

22ste jaargang nr. 2, juni 2003

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijlweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95

E-mail: info@bijbelgenootschap.nl

Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl

In samenwerking met:

Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-79 1022.

E-mail: vl.bijbelgenootschap@ping.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Met *Andere* Woorden wordt ten behoeve van iedereen die niet op de gebruikelijke manier kan lezen, uitgegeven in de leesvormen braille en grootletter, verkrijgbaar bij het CBB, tel. (0341) 56 54 77.

Redactie:

dr. A.J. van den Berg (hoofdredacteur), dr. R. Buitenwerf, dr. J. van Dorp,
dr. K.A. van der Jagt, drs. T. Mewe, dr. L.J. de Regt, drs. C. Verheul,
drs. M. Vermeij (eindredacteur) en prof.dr. L.J. de Vries

Kopijredactie:

mw. A. Westra

Redactiesecretariaat:

mw. S. van Altena, tel. (023) 514 61 76 en e-mail: info@bijbelgenootschap.nl

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Basis-layout:

Tineke Wieringa BNO, Haren

Opmaak en druk:

PlantijnCasparie Heerhugowaard

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op bankrekeningnummer 26 63 80 808 of giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van *de* redactie

Aan de Universiteit van Amsterdam is de kerk- en boekhistoricus Den Hollander benoemd tot hoogleraar voor de studie van het godsdienstige boek. In december 2002 hield hij zijn inaugurele oratie die gewijd was aan de boekcensuur in de zestiende eeuw. Een samenvatting hiervan is opgenomen in dit nummer. Den Hollander laat zien dat al snel na het verschijnen van de eerste moderne vertalingen werd getracht de productie van bijbels door verboden aan banden te leggen.

Kinderbijbels nemen in dit nummer een belangrijke plaats in. Twee van de vier artikelen handelen hierover. Naar aanleiding van het verschijnen van de *Groeibijbel* (een hervertelling van de Bijbel voor jongeren in zeven delen door Piet van Midden) gaat de theoloog Van Wieringen nader in op het inclusieve taalgebruik in deze bijbelserie. Zij vertelt onder meer van haar ervaringen als meelezer bij dit project en de vruchten die de auteur van haar inbreng heeft geplukt.

De journalist en theoloog Van der Meiden, die een proefschrift voorbereidt over de geschiedenis van kinderbijbels in Nederland, gaat vanuit het meer historische perspectief in op de rol van vrouwen en meisjes in dergelijke bijbels. Opvallend daarnaast is dat een aanzienlijk deel van de kinderbijbels van de laatste honderd jaar geschreven is door vrouwelijke auteurs.

Tot slot belicht de nieuwtestamenticus Buitenwerf een vertaalprobleem. Hij gaat nader in op de moeilijkheden die de vertaling van het woord *sunkeleiô* (insluiten) in Lucas 5:6 oproept. Voor dit Griekse woord bestaat in het Nederlands geen goed equivalent.

De redactie is zeer verheugd over de respons op het verzoek tot een vrijwillige bijdrage aan *Met *Andere* Woorden*. Het is een blijk van waardering; we ervaren het als een stimulans om ons te blijven inzetten voor een interessant en goed leesbaar kwartaalblad over bijbelvertalen.

Het volgende nummer van *Met *Andere* Woorden* verschijnt niet in september maar in oktober. Het thema is dan 'De Nieuwe Bijbelvertaling', waarvan de publicatie steeds dichterbij komt. Aanleiding voor dat nummer is een symposium over bijbelvertalen dat op 24 oktober a.s. in Antwerpen gehouden wordt. Het NBG is bij de organisatie ervan betrokken. Tegelijkertijd verschijnt het blad *Filter. Tijdschrift over vertalen* met een speciaal nummer over bijbelvertalen. Onderling is afgesproken beide tijdschriften tegelijk met het symposium uit te brengen.

Foto voorkant:
Ezelin. Afbeelding
door Cees Otte,
Uit de *Groeibijbel*
(deel 3), SGO
Hoevelaken 2000.
Met dank aan
SGO Hoevelaken
voor het ter
beschikking
stellen van de
illustratie.

Bijbelcensuur en de Leuvense index van 1546'

August den Hollander

Proloog bij Lucas.

Afbeelding uit de Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament van

Erasmus.

Cornelis Lettersnyder, Delft, 1524

Foto: NBG/Sandra Haverman

Dat de drukpers een belangrijke rol heeft gespeeld in de intellectuele vorming van het volk en de maatschappelijke, en daarmee bedoel ik ook de godsdienstige, ontwikkelingen in de Nederlanden in de zestiende eeuw is algemeen aanvaard. De karakterisering van de drukpers als een 'agent of change' is daarvan een goede illustratie.

Voor de gewone gelovige betekende de beschikbaarheid van steeds meer en steeds goedkopere religieuze boeken in de volkstaal een middel om meer dan tevoren zelf inhoud te geven aan de eigen geestelijke vorming. Dat werd onder meer hierin duidelijk dat groepen gelijkgezinden elkaar, buiten officiële kerkelijke bijeenkomsten om, gingen opzoeken en inhoudelijk met elkaar van gedachten wisselden over belangrijke godsdienstige kwesties. De gesprekken in deze samenkomsten, ook wel conventikels genoemd, vonden meestal plaats naar aanleiding van het lezen van een tekst, in de regel een gedeelte uit de Bijbel. Veel weten we overigens niet over het persoonlijke boekenbezit uit die tijd. De gegevens die we hebben laten zien dat gewone mensen die konden lezen, en dat waren er relatief veel in de Nederlanden, soms één of twee boeken hadden, waaronder meestal een uitgave van het Nieuwe Testament. Uit de voorbeelden die we kennen van de omgang van mensen met bijbelteksten, komt het beeld naar voren van zelfbewuste bijbellezers, die op eigen gelegenheid, in een niet-kerkelijke setting, de Bijbel lezen en uitleggen en er enthousiast met anderen over praten.

Toegang tot Gods woord

Vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw was de productie van Nederlandse bijbelvertalingen op gang gekomen. Er bestond in de samenleving grote belangstelling voor de Bijbel. Als we naar de tekst zelf in de bijbels uit deze periode kijken, valt op dat de meeste bijbels

pretendeerden een 'zuivere' tekst te leveren die terugging op de bijbelse bronnen, het Hebreeuws en het Grieks. Op die manier werd de lezer in staat gesteld om zelf dicht bij het oorspronkelijke woord van God te komen. Daarmee speelden uitgevers in op een nieuwe religieuze ontwikkeling in de samenleving, namelijk dat gewone gelovigen in de Bijbel een medium vonden om God zelf direct te leren kennen, zonder tussenkomst of bemiddeling van kerk en clerus. De geboden tekst in deze bijbels is meestal geen zelfstandige vertaling uit de bijbelse grondtalen, maar een bewerking of vertaling van een reeds bestaande andere bijbel. Ongeveer de helft van de Nederlandse bijbels in de eerste helft van de zestiende eeuw gaat terug op de tekst van de *Lutherbijbel* en biedt aldus een vertaling die, althans op indirecte wijze, teruggaat op het Grieks en Hebreeuws. Een kwart van de edities – hierbij gaat het om Nieuwe Testamenten – gaat uiteindelijk terug op het Nieuwe Testament van Erasmus. De overige edities gaan ofwel terug op de bestaande kerkelijke 'standaardtekst', de *Vulgaat*, ofwel op een of meer andere vertalingen.² Ook in de vormgeving van de bijbels werd met deze ontwikkeling rekening gehouden. Zo werd de tekst ook voor een niet-geofende lezer toegankelijk gemaakt door een betere presentatie. En in navolging van Luther werd een duidelijke alineaverdeling ingevoerd, met ingesprongen alinea's. Voorafgaand aan de tekst van elk bijbelboek was soms een voorwoord gegeven en aan het begin van ieder hoofdstuk een korte samenvatting en/of titel. Verder hadden sommige bijbels aantekeningen in de kantlijn, waarin toelichtende of verklarende opmerkingen bij de bijbeltekst waren gegeven. In de loop van de zestiende eeuw nam het aantal van dergelijke hulpmiddelen voor leken in gedrukte Nederlandse bijbels langzaam toe. Al vrij snel na hun verschijnen echter werden volkstalige bijbels in opeenvolgende plakaten en edicten getroffen door steeds verdergaande restrictieve maatregelen en zelfs verboden.

Bijbelcensuur

Op 24 september 1525 verscheen een keizerlijk plakkaat, dat stelde dat allerlei dwalingen waren ontstaan en gevoed werden doordat

'die leecke ende ongeleerde persoenen die Duytsche evangeliën ende andere geestelicke scriften dagelicx lesen nae hueren verstande ende naer die woerden liggen, ende daervan met malcanderen diversche disputatien hebben, nemende tgundt dat hemlyuden behaichlick is ende nyet attenderende totten rechten verstande'.³

Om die reden verordonneerde de keizer

'dat van nu voertaen geen persoenen vergaderinge sullen mogen maicken int heymelick oft int openbair om te lesen oft spreken van die evangelie, depistole van Sinte Pauwels oft andere geestelicke scriften in Latijne, Duytsche ofte Walsch, noch die selve scriften te interpreteren ofte up dinterpretacie ende verstant van dien te disputeren in wat manieren dattet zij ...'.

Blijkbaar had het plakkaat niet het gewenste effect, want in de jaren daarop verschenen nieuwe verboden en edicten, gericht op verdergaande controle van de boekcultuur.⁴ Drukkers en uitgevers werden verplicht om hun naam en adres in hun edities te publiceren, evenals plaats en jaar van uitgave en, indien van toepassing, de naam van de auteur. Er verschenen in de Nederlanden plaatselijke verordeningen die een nadere uitwerking gaven van de keizerlijke edicten, zowel wat betreft de boekproductie als de receptie, in het bijzonder ten aanzien van de conventikels. Het valt op dat waar het bijbels betreft, de verboden steeds specifieker worden: afzonderlijke edities worden onderscheiden en drukkers en uitgevers worden met naam genoemd. Bovendien wordt ook het profiel van het type bijbel dat niet was toegelaten steeds duidelijker. Wat opvalt in de verschillende verordeningen is dat de nadruk niet zozeer wordt gelegd op het karakter van de tekst zelf, als wel op bepaalde paratekstuele elementen in de Bijbel, zoals glossen en voorreden, al dan niet met de toevoeging 'met dwalingen van Luther of zijn aanhangers'.⁵

De Leuvense index van 1546

Vanaf 1544 verschenen in West-Europa op verscheidene plaatsen indexen of lijsten van verboden boeken; de eerste index verscheen in Frankrijk in 1544. Op 30 juni 1546 verscheen de Leuvense index, bestemd voor de Nederlanden. Deze index van verboden boeken was gedrukt op 9 mei 1546 en werd gepubliceerd op 30 juni van dat jaar, samen met een edict van Karel V.⁶ Het edict stelde dat de index was opgesteld op bevel van Karel V door de theologische faculteit van de Leuvense universiteit, de enige in de Nederlanden.⁷ De keizer was hiertoe overgegaan omdat, ondanks eerdere maatregelen, de drukkers doorgingen met het produceren van verboden boeken. Met nadruk vermeldde het edict dat talrijke drukkers de tekst van de Bijbel corrumpeerden door het introduceren van commentaren, voorwoorden en registers die een niet-orthodoxe leer bevatten. Het edict bepaalde verder dat niemand bevoegd was om een van de titels van de Leuvense index te drukken, verkopen,

bezitten of lezen. Ook vermeldde het edict verschillende controlemaatregelen.

De Leuvense index van 1546 heeft in totaal 42 Nederlandse bijbeledities verboden. Hiervan waren er 37 gedrukt in de Nederlanden: 6 complete bijbels en 31 uitgaven van het Nieuwe Testament. Als we naar het karakter van de tekst in de verboden bijbeledities kijken, blijkt dat 30 van de 37 in Nederland gedrukte edities direct of indirect teruggaan op Luthers tekst. Dat kan natuurlijk de reden zijn geweest dat deze edities werden verboden. In 1546 waren echter al 45 Nederlandse bijbeluitgaven gepubliceerd die op Luthers tekst teruggingen. Dat houdt in dat maar tweederde van deze Luthervertalingen op de lijst van verboden boeken is terechtgekomen.

Vulgaat

De overige zeven bijbeluitgaven op de lijst, vier complete bijbeluitgaven en drie Nieuwe Testamenten, bieden geen Luthertekst. Alle zeven edities geven in het Nieuwe Testament een tekst die zelfs relatief dicht bij de *Vulgaat* staat. Deze edities behoren tot een bredere groep edities van het Nieuwe Testament, die teruggaat op de Nederlandse vertaling van Erasmus' *Novum Testamentum*. Deze vertaling was in 1524 in Delft verschenen bij de drukker en uitgever Cornelis Lettersnijder⁸, en kan als een echte wetenschappelijke vertaling beschouwd worden.⁹ In een van de voorredes wordt namelijk precies uitgelegd hoe deze tot stand is gekomen. In de tekst zijn de passages gemarkeerd die Erasmus méér had dan de *Vulgaat* en omgekeerd. Waar Erasmus' tekst en de *Vulgaat* van elkaar verschillen, zijn de variante lezingen uit de *Vulgaat* in de marge van de tekst toegevoegd.

In 1527 publiceerde de Antwerpse drukker en uitgever Michiel Hillen van Hoochstraten een vereenvoudigde, gevatigatiseerde [naar de *Vulgaat* gecorrigeerde] versie van deze Nederlandse *Erasmusvertaling*. De bewerker van de tekst verwijderde simpelweg datgene wat Erasmus wel had en de *Vulgaat* niet en verving die tekstpassages waarvan een Vulgaatvariant in de marge was gegeven door die marginale Vulgaattekst. De titelpagina van deze gereviseerde editie vermeldt dat de tekst 'naar de Vulgaat' was en verder 'grondig nagekeken [...] en verbeterd op die plaatsen waar die door onzorgvuldigheid tevoren onjuist was'.¹⁰ Deze aankondiging is niet geheel onjuist, omdat de tekst na herziening van de Delftse Erasmustekst relatief dicht bij de *Vulgaat* stond. Van Hoochstraten gaf deze tekst, met enkele kleine verdere aanpassingen aan de *Vulgaat*, opnieuw uit in 1530 en 1531.¹¹ Deze edities van Van Hoochstraten hebben de basis gevormd voor de overige edities in deze 'gevatigatiseerde' Erasmus-familie.

Verbod

Zeven van de twintig uitgaven van deze 'gevatigatiseerde' familie, zo stelden we eerder vast, zijn verboden.¹² Dat deze zeven edities verboden zouden worden, was om ten minste twee redenen niet te verwachten. In de eerste plaats omdat er tot aan 1548 geen Nederlandse standaardvertaling van de *Vulgaat* beschikbaar was. Het was dus voor de censors van de Leuvense faculteit beslist niet makkelijk om vast te stellen of een Nederlandse tekst een betrouwbare vertaling van de Latijnse *Vulgaat* gaf. Het was om die reden ook niet zonneklaar welke vertaling toelaatbaar was en welke niet. In de tweede plaats is het verrassend dat deze zeven edities die een tekst boden die in verregaande mate was verbeterd 'naar de Vulgaat' wel werden verboden, terwijl eerdere edities uit deze familie die minder ver waren 'gevatigatiseerd' en waarop de verboden edities zelfs teruggingen, niet waren verboden.

Decaan

Er is evenwel een ander argument dat kan helpen om te begrijpen waarom deze bijbeledities werden verboden. De index van 1546 wordt voorafgegaan door een uitvoerig voorwoord van de decaan van de Leuvense faculteit. In deze voorrede beargumenteert de decaan het verbod van bepaalde bijbels onder verwijzing naar 'verdachte' onderdelen in bijbels die ook al genoemd waren in de verschillende keizerlijke plakaten: voorredes, aantekeningen, inleidingen. Als we nog eens kijken naar de 'gevatigatiseerde' Erasmus-familie, blijkt dat alle verboden bijbels uit de familie marginale aantekeningen en ook samenvattingen boven de hoofdstukken bevatten en deze bovendien duidelijk op het titelblad aankondigen. De voorrede van de decaan luidt op dit punt:

Er zijn ook [...] bijbels, waarin de originele bewoording van de oude vertaler [= Hieronymus] zeer betrouwbaar is weergegeven, maar [waar] nu de drukkers in de fout zijn gegaan, in die zin dat ze ofwel voorredes, of aantekeningen, ofwel inleidingen op bijbelboeken, of registers overnemen uit [boeken], terwijl zij niet zeker genoeg zijn van de betrouwbaarheid [van die boeken]. Om die reden leest het volk zonder er erg in te hebben regelmatig midden in de Bijbel vele toevoegingen op de tekst, die letterlijk zijn ontleend aan commentaren van Lutheranen [Luther en zijn aanhangers]. Zo is bijvoorbeeld een voorrede op Job gegeven, nota bene overgenomen uit Johannes Brentius. Een ander voegde aan de brieven van Paulus als voorwoord een zeker geschrift van Philippus Melanchthon toe, in beide gevallen

evenwel zonder de naam van de auteur te noemen. Zij wijken heel sterk af omdat zij misleidende inleidingen voor de hoofdstukken plaatsen, waarmee zij zogenaamd in het kort de inhoud van een hoofdstuk willen weergeven, terwijl zij deze gewoon opzettelijk verdraaien. Maar er is nog iets belangrijker. In plaatjes en indexen zijn de Schriftwoorden zelf, ook zonder enige [inhoudelijke] verandering, toch vaak zo voorgesteld dat daardoor uiterst verwerpelijke ketterijen binnensluipen in het volk.

En iets verder:

Daarom hebben wij geoordeeld dat dergelijke bijbels, alhoewel verder nuttig, verwijderd moeten worden en weggenomen uit de handen van het volk. Want verreweg de beste manier om ketterijen er bij het volk in te hameren, is om valselijk de Schrift als leermeester voor te stellen: een pure dekmantel! En niets wordt vaster geloofd, dan wat de Schrift duidelijk lijkt te leren, zeker de Schrift zelf in eigen woorden. Als nu toch eens dezelfde voorzichtigheid zou worden betracht bij het kopen van een valse bijbel als bij het kopen van vals geld, zodat bijbels niet zomaar overal zouden worden geproduceerd, en niet door iedereen, en al helemaal niet met toevoegingen en andere bijlagen.

De reden voor het verbod moge duidelijk zijn: het zijn juist deze paratekstuele elementen die, al dan niet direct gekoppeld aan de bijbeltekst, ruimte kunnen bieden aan allerlei subjectieve opvattingen, waaronder Luthers ideeën, zoals de Leuvense decaan al duidelijk maakte in zijn voorrede. Het zijn ook deze elementen die een link leggen tussen bijbeltekst en theologie en daarmee een belangrijke stimulans konden geven aan de verbreiding van allerlei ketterse opvattingen. En omdat die moderne theologische opvattingen in een bijbel waren opgenomen, was de kans groot dat de lekenlezers ze voetstoots als bijbelse waarheid zouden aannemen. Dergelijke bijbels zullen de zelfstudie van de Bijbel en het publieke debat over bijbelteksten beslist gestimuleerd hebben. Niet voor niets ging het verbieden van conventikels en het verbieden van bijbels, en dan vooral bijbels met bepaalde paratekstuele elementen, hand in hand. Het lijkt erop dat het tegengaan van de verspreiding van moderne theologische opvattingen, met name van Luther en zijn aanhangers, een

belangrijke, zo niet de belangrijkste, drijfveer is geweest bij de bijbelcensuur.

Prof.dr. A. den Hollander (1963) is sinds 1 januari 2002 persoonlijk hoogleraar in deeltijd aan de Universiteit van Amsterdam voor de 'studie van het Nederlandse godsdienstige boek tot aan de moderne tijd'.

Noten

1. De tekst van deze bijdrage is een sterk verkorte versie van A. den Hollander, *Verboden Bijbels. Bijbelcensuur in de Nederlanden in de eerste helft van de zestiende eeuw*, Amsterdam 2003 (oratiereeks Vossiuspers UvA, ISBN 90 5629 264 1, prijs: € 7,35).
2. A. den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545*, Nieuwkoop 1997, p. 237-241. Voor de tekst van het boek Jesaja bijvoorbeeld liet Liesvelt de Latijnse tekst uit Oecolampadius' commentaar op Jesaja uit 1525 vertalen.
3. Voor de tekst van dit plakkaat, zie P. Fredericq e.a. (red.), *Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis neerlandicae*, 5 dln., Gent/s-Gravenhage 1889-1902, dl. 5 (1902), p. 1-5. Dit plakkaat was gericht tot de Raad van Holland.
4. Zie M.E. Kronenberg, *Verboden boeken en opstandige drukkers in de hervormingstijd* (Patria 44), Amsterdam 1948, p. 9-27. Ook elders in West-Europa, zoals in Italië, Engeland en Frankrijk verschenen bepalingen tegen verboden boeken, met name van Luther. Zie J.M. de Bujanda e.a., *Index de l'Université de Paris, 1544, 1545, 1547, 1549, 1551, 1556, Index des livres interdits* I, Geneva 1985, p. 13-14.
5. Natuurlijk moest een vertaling de oude tekst, de *Vulgaat*, volgen.
6. Zie J.M. de Bujanda (ed.), *Index de l'Université de Louvain 1546, 1550, 1558*, in: *Index des livres interdits* 2, Geneva 1986. De editie opent met een keizerlijk privilege aan de drukker/uitgever Servatius Sassenus om de index te drukken en te verkopen.
7. De index gaf niet alleen een lijst van verboden boeken, maar onder meer ook strenge voorschriften voor de boekhandelaren: zo moesten zij een inventaris geven van hun boeken en alle boeken bestemd voor de jeugd moesten door de universiteit zijn goedgekeurd (daartoe was in de index ook een lijst opgenomen van toegelaten boeken voor de jeugd).
8. Zie A. den Hollander, 'De edities van het Nieuwe Testament door de Delftse drukker Cornelis Henricksz. Lettersnijder', in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis/Dutch Review of Church History* 75 (1995), p. 165-187.
9. Niet eerder was zo expliciet de totstandkoming van een Nederlandse bijbelvertaling verantwoord.

10. 'nae der ouder ende gemeynder translacien ... diemen oick toeschrijft Sinte Hieronymo', en verder: 'Met groter nersticheyt weder ende weder om doersien, ende ghebetert in sommige plecken, dair si te voren by eenighe onachsaeemhey in onbequame was'. Beide teksten zijn ontleend aan A. den Hollander, *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545*, p. 336.
11. Alle edities na 1530 uit deze groep geven een vrijwel onveranderde tekst afgezien van enkele kleine verdere aanpassingen aan de *Vulgaat*.
12. Van Vorsterman zijn verboden de uitgaven van de complete Bijbel uit 1534, 1544 en 1545 en van Henrick Peetersen van Middelburch de complete bijbeleditie van 1541 alsook zijn uitgaven van het Nieuwe Testament uit 1540 en 1541 (2x).

Over ezels, ezellen en een vissin: genderaspecten in de *Groeibijbel*

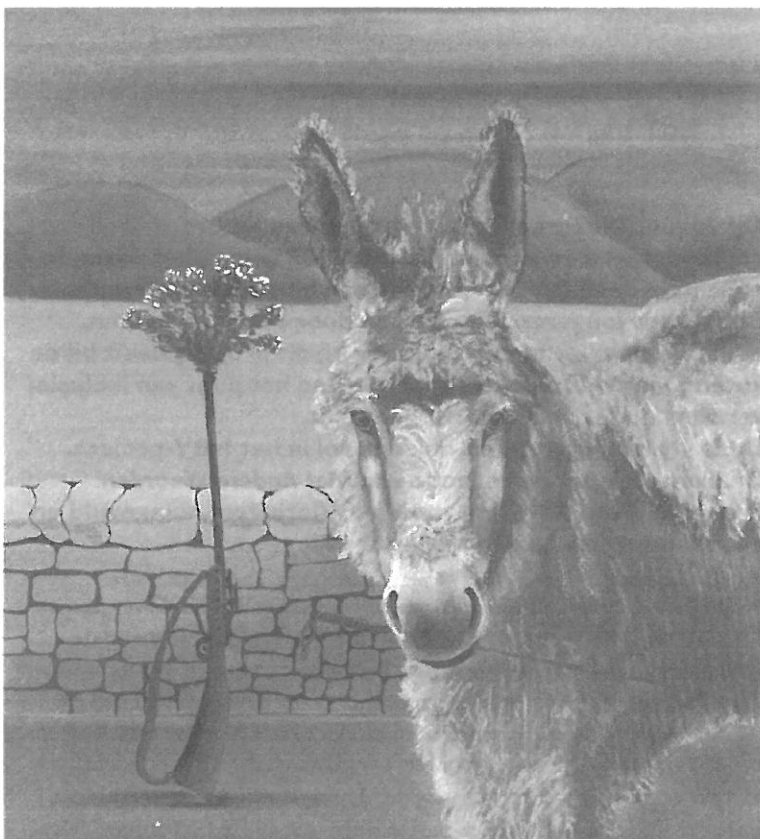
Willien van Wieringen

Op 26 juni 2002 werd het zesde deel van de *Groeibijbel* gepresenteerd en eind november 2002 volgde het zevende en laatste deel. De *Groeibijbel* is een hervertelling van de Bijbel voor jongeren, geschreven door Piet van Midden. Willien van Wieringen, meelezer bij dit project, heeft bij de auteur van de *Groeibijbel* voortdurend het punt van inclusief vertalen onder de aandacht gebracht. Deze vertaalregel speelt ook een rol in het NBV-project. Daarom leek het de redactie van *Met Andere Woorden* interessant om de lezing van Van Wieringen¹, aangevuld en geactualiseerd, aan de lezer voor te leggen.

Nooit gedacht dat ik nog eens een ezelin moest redden uit de vergeetput. Maar zo ver is het wel gekomen. Sinds deel 1 ben ik betrokken bij de *Groeibijbel*, een hervertelling van de Bijbel voor jongeren, geschreven door Piet van Midden.² Ik kreeg het concept van deel 1 onder ogen en maakte hier en daar in de marge opmerkingen over plaatsen waar volgens mij een vrouwelijk personage onrecht werd aangedaan door de schrijver of waar een meisje wel erg schattig werd neergezet. Deze opmerkingen waren reden me uit te nodigen mee te lezen met alle te verschijnen delen. Een uitnodiging die ik met graagte heb aanvaard en waar ik met plezier aan heb voldaan.

Genderaspecten

In deze bijdrage schets ik genderaspecten die ik zoal ben tegengekomen bij het doornemen van de concepten en waarover Piet van Midden en ik soms hevig hebben gedebatteerd. De voorbeelden dienen niet om de auteur een veeg uit de pan te geven, wel om iedereen die zelf wel eens bijbelse verhalen navertelt of spiegelverhalen schrijft, te attenderen op de

De pratende ezelin van Bileam (Numeri 22:1 vv.)

Illustratie van Cees Otte in *Groeibijbel* (deel 3), p. 102.

De *Groeibijbel* is een uitgave van SGO Hoevelaken.

ongedachte ruimte die verhalen kunnen geven en de valkuilen die je op je pad kunt tegenkomen.

Spannende verhalen

Laten we vooropstellen dat het helemaal niet moeilijk is om de bijbelse verhalen te vertellen alsof het belevenissen zijn die Sheherazade had kunnen vertellen in een van haar duizend nachten, of een schrijver als C. van Abkoude in een boek over Pietje Bell. Veel vertellingen zijn spannend, kennen een mooi plot en spelen zich af op het terrein dat als vanzelf toebehoort aan ferme jongens en stoere knapen. In een dergelijk vertelstramien passen lieve meisjes, die bedeesd op de achtergrond blijven en wier enige handeling bestaat uit het bewonderend blikken naar de dappere held of verschrikt opkijken als er weer eens gevochten wordt. Wie denkt dat ik overdrijf, kan de boeken van W.G. van de Hulst uit de kast halen, maar ook die van bijvoorbeeld Karel Eijkman. En Joanne Klink schrijft ³: 'Het boek *Richteren* uit de bijbel leek wel op een spannend jongensboek.' Meisjesverhalen lijken voor haar minder vanzelfsprekend een onderdeel van de bijbel te zijn: 'Zou je kunnen zeggen, dat het volgende boekje Ruth een meisjesboek is? Het lijkt meer op een grote mensenroman. In ieder geval gaat het over gewone mensen. En vooral over hun hart.'⁴ Jongensverhalen en grote-mensen-vertellingen: meisjes zitten zo bezien niet op een plaats die perspectief biedt. Hoe vertrouwd en warm de vertelstijl van iemand als Van de Hulst ook is, echt modern is deze natuurlijk niet meer.

Identificatie

Als je een bijbelse hertelling voor de jeugd van nu wil schrijven, zul je uiteraard recht moeten doen aan de grondtekst, maar daarnaast zul je toch ook rekening dienen te houden met de huidige sekseverhoudingen in de samenleving en dus ook op het schoolplein, wil je de aansluiting met je publiek niet missen. De grondtekst biedt daartoe ruimte⁵, maar ook de omkleiding van de verhalen (bijvoorbeeld in een raamvertelling) of de gekozen vorm (bijvoorbeeld als spiegelverhaal) geeft vele mogelijkheden. Bewuste of onbewuste identificatie door de auteur met de hoofdpersoon kan een struikelblok vormen: hoofdpersonen zijn vaak mannelijk en identificatie met hen kan het zicht op (de rol van) vrouwen belemmeren.

Macht van de verteller

In de jaren dat ik meeleezer van de *Groeibijbel* ben geweest, ben ik me nog meer bewust geworden van de macht van de verteller. De keuze van de verhalen, het woordgebruik, het perspectief van waaruit verteld wordt en in vervolg daarvan de wijze waarop personages worden geschilderd:

allemaal aspecten die invloed hebben op het verhaal en daardoor ook op de lezer van het verhaal. Laten we enkele voorbeelden van vrouw(on)vriendelijkheid in een hervertelling bekijken.

Verhaalniveau: Fraufinsternis

Vrouwen kunnen weggeschreven worden uit een geschiedenis en verdwijnen achter de coulissen van het verhaal. Het vereist alertheid bij de lezer om een dergelijke 'Fraufinsternis' op het spoor te komen, want je moet bedacht zijn op iets wat er niet is, en dat is lastiger dan signaleren van wat er wel is maar waar je het niet mee eens bent.

Het graf in Hebron

Een voorbeeld uit het eerste deel van de *Groeibijbel*. In de conceptversie zei Jakob over het graf in Hebron: 'Daar ligt mijn vader Isaäk en mijn grootvader Abraham.'

De informatie die Jakob in deze versie geeft stemt overeen met de bijbelse werkelijkheid, maar is ten eerste niet volledig en doet ten tweede geen recht aan het gegeven dat Sara de eerste was die een permanente plek had in het beloofde land, namelijk door de graflegging na haar dood in een spelonk die Abraham voor dat doel had gekocht (p. 56).

In de eindversie is dit geworden: 'Daar liggen mijn vader en moeder, Isaäk en Rebekka, mijn grootvader en grootmoeder Abraham en Sara en daar ligt Lea ook' (*Groeibijbel*, deel 1, p. 115).

De vrouw van Noach

In het verhaal van Noach mochten in de *Groeibijbel* aanvankelijk van alle schepsels een mannetje en een vrouwtje in de boot, behalve van de mensen. God zei namelijk in het concept: 'Jij en jouw kinderen, jullie zijn de enige mensen op wie ik kan vertrouwen.'

Wat zou de vrouw van Noach uitgespookt hebben dat God niet meer ...? Weliswaar ging iedereen de boot in (*Groeibijbel*, deel 1, p. 8), maar het is een verbetering dat in de eindversie God de vrouw erbij noemt: 'Jij, jouw vrouw, jouw kinderen, jullie zijn de enige mensen op wie ik kan vertrouwen' (p. 23).

De bijvrouw van de Leviet

In deel 4 is de bijvrouw van de Leviet door een kleine tekstuele ingreep meer betrokken in de aanloop naar de tragische gebeurtenissen. Als de Leviet, zijn vrouw en de knecht moeten overnachten in Gibeä, is door de invoeging van het getal drie ook de vrouw geïncludeerd, waar dat in een eerdere versie nog niet het geval was. ('met z'n drieën' en 'de drie', p. 99). De grondtekst geeft hier ook ruimte voor, want de Leviet zegt tegen de

man die hun tot gastheer zal worden: 'Er is brood en wijn voor mij, uw dienstmaagd en de knecht' (Richteren 19:19).

De aanwezigheid van de vrouw in dit deel van de vertelling krijgt daarmee grotere zichtbaarheid. Verderop in het verhaal is nog een keer het persoonlijk voornaamwoord 'ze' vervangen door het zelfstandig naamwoord 'de vrouw': 'de vrouw strompelde naar het gasthuis', opdat ze – hoe kapot ook na de groepsverkrachting – zo weer geschetst wordt als méns.

Gekleurde personages: mooie meisjes

De kleuring van de personages kan stereotiep zijn. Als meisjes alleen maar 'mooi' mogen zijn (zoals in het allereerste concept van het allereerste deel nogal eens voorkwam), dan kunnen zij niet meer zijn dan zogenoemde *flat characters*, in dit geval poppedeintjes met een sierende functie.

Illustratief is het 'herderinnetje' waarvan in een conceptversie sprake was toen Rachel werd geïntroduceerd. Door deze verkleinvorm werd Rachel in mijn ogen geïnfantiliseerd. In de uiteindelijke tekst is het een 'meisje' geworden. Geen spectaculaire verandering, maar wel een verbetering voor de beeldvorming van Rachel bij de lezer/es, doordat de verkleinvorm van 'meisje' als neutraal wordt ervaren. (De vermelding van een neuspiercing moest helaas sneuvelen, omdat de term 'piercing' te tijdgebonden zou zijn geweest.)

De kleuring kan ook ongedacht ernstige negatieve vormen aannemen. Zo leek de laatste zin in het volgende citaat onthullend te zijn over de houding van de auteur: 'Toen de bode vertrokken was, zei David tegen zijn vertrouwensman: "Dat was Uria. Zeg maar tegen Batseba dat ze in de rouw kan." Zo gebeurde het. Na de rouwtijd liet David haar halen. Ze trouwden en kregen hun kind, een zoon. Niemand zou er wat van weten, dachten ze.' (*Groeibijbel*, deel 5, p. 62)

Het perspectief is voor het eerst in dit verhaal verschoven van David naar David en Batseba samen. Dat heeft grote gevolgen voor de kleuring van de vrouw, want door op deze wijze beide betrokkenen te laten denken dat de opzettelijkheid van de dood van Uria onopgemerkt zou blijven, wordt Batseba van speelpop tot medeplichtige. De terloopse wijze waarop deze kleuring gebeurt zou de lezer ongewild kunnen brengen tot een veroordeling van een vrouw die onmachtig is in en daarmee onschuldig is aan deze situatie. Het gegeven dat Batseba in de hervertelling nauwelijks ingekleurd wordt via vermelding van haar emoties of mogelijke drijfveren, geeft ook ruimte voor een dergelijke veroordeling. Ze zal het wel gewild hebben ...

In de eindversie is de slotzin daarom veranderd in: 'Niemand zou er wat van weten, dacht David.' Ere wie ere toekomt.

Genderneutrale woorden: wie is die 'man'?

Als er objectief gezien sprake is van neutraal taalgebruik, dan kan dat nog seksespecifiek opgevat worden. Een voorbeeld is de uitdrukking 'man voor man'.

Hoewel de eerste woordenboekbetekenis van 'man' volgens *Van Dale* 'mens, zonder onderscheid van geslacht' is, is het toch steeds minder gebruikelijk om 'man' in deze neutrale zin te gebruiken. Steeds minder vrouwen voelen zich namelijk aangesproken door deze aanduiding. In de *Groeibijbel* is deze zegswijze daarom ook veranderd in 'één voor één' (deel 2, p. 93).

Ook in deel 5 is 'man' veranderd, en wel in 'mensen'. De conceptversie meldde: 'Met een lichter van dertigduizend man organiseerde hij een optocht'. In de grondtekst staat geen 'man', maar wel 'de uitverkorenen van Israël'. Als hier alleen 'man' was blijven staan, dan had deze vermelding vanwege die gevoelde uitsluiting van vrouwen ook gebotst met de verhalen waarin het juist vrouwen zijn die dansen en zingen om een overwinning te vieren. Het was daarom logischer dat de aanwezigheid van vrouwen in de feestelijke optocht zou worden erkend: 'Met een lichter van dertigduizend mensen organiseerde hij een optocht' (p. 57). Een vergelijkbare keuze voor een seksneutrale term is de uitleg van de Tien Geboden die Jezus geeft (*Groeibijbel*, deel 2, p. 34). Hier geeft de auteur als uitleg van het gebod 'je mag niet vreemdgaan': 'je ziet een mens en die begeert je. Die zou je in bed willen hebben ...'

Door deze afwijking van de Griekse grondtekst (waar wel sprake is van 'vrouw') is de uitleg taalkundig neutraler gemaakt en daarmee inhoudelijk breder getrokken. Dat past bij de strekking van de Tien Geboden, die immers voor alle mensen geldig zijn en niet alleen voor mannen. Tot slot een genezingsverhaal uit het Matteüs-evangelie. De keuze om dit soort verhalen in de *Groeibijbel* op te nemen is niet vanzelfsprekend geweest voor de auteur. Een onbedoeld gevolg van het niet-opnemen zou zijn geweest dat het geringe aantal vrouwen dat Matteüs in zijn evangelie opvoert, nog kleiner zou zijn geworden. In de genezing na het visioen op de Horeb (*Groeibijbel*, deel 2, p. 75) heeft de auteur ervoor gekozen om de sekse van degene die Jezus vraagt naar een ziek kind te komen kijken, in het midden te laten: 'iemand kwam op Jezus toe rennen'. Zo is er toch weer een plaatsje op het toneel gecreëerd waar een vrouw zou kunnen gaan staan.

Handelingsniveau: wat doet een vrouw?

In bijbelse verhalen doen vrouwen niet zoveel, maar zij hebben wel vaak als taak hun kind een naam te geven. 'Je mag zelf een naam bedenken,' zei Elkana trots tegen Hanna in het concept van deel 5.

Elkana lijkt Hanna toestemming te geven. Ook eerder al had de auteur Jakob aan Rachel toestemming laten geven een naam te verzinnen voor haar zoon. Maar de Bijbel legt die activiteit in veel gevallen als vanzelfsprekend bij de vrouw neer. De man *hoeft* hier helemaal geen toestemming voor te geven. Of je nu graag een relict van het matriarchaat wil zien in een dergelijke episode of dat je je gewoon wilt houden aan de ruimte van de grondtekst, maakt niet uit. De moeder geeft de naam. Dat is uiteindelijk bij Samuël ook zo gebeurd:

"Aan welke naam had jij gedacht?" vroeg Elkana trots aan haar.
"Zijn naam ... er moet iets van God in zijn naam zitten, ik noem hem Samuël," besliste ze. "Dit is het kind dat ik gevraagd heb. Misschien hebben ze in heel Israël op dit kind gewacht".
(p. 14)

In Richteren (deel 4) krijgt een vrouw onterecht een handeling in de schoenen geschoven. In tegenstelling tot de voorstelling van zaken in vele kinderbijbels (zie het artikel van Willem van der Meiden in deze *Met Andere Woorden*) wordt Delila neutraal neergezet. De auteur beperkt zich tot zicht- en hoorbare gegevens ('zei ze lachend', 'ze bond hem stevig vast') en laat interpretatie in de vertellerstekst achterwege. Maar op één plaats krijgt Delila te veel te doen. In de *Groeibijbel* is zij het die de vlecht afscheert, terwijl in de grondtekst Delila iemand bij zich roept om deze klus te klaren. Delila wast daarmee haar handen in onschuld.⁶

Tot slot nog een aardige invoeging van de auteur. In deel 6 wordt de moeder van Jeremia opgevoerd op een natuurlijke wijze. Jeremia moet in de soep roeren en dan klinkt het: 'Doorroeren, je zit weer te dromen Jeremia, straks brandt het aan.'

In dit geval verwoordde het concept nog 'hoorde hij zijn moeder roepen', maar in de eindversie is de actie bij de vrouw gelegd, zodat zij zelf een handelende persoon kon worden: "Is het eten al klaar?", riep zijn moeder' (p. 77).

Speelruimte

Uit bovenstaande blijkt dat op verschillende niveaus gespeeld kan worden met genderspecifieke elementen en vrouwvriendelijke aspecten, terwijl aan de oorspronkelijke vertellingen recht wordt gedaan: personages en hun beschrijving, woordkeuze, verhaalkeuze, toekennen en beschrijven van handelingen zijn voorbeelden hiervan. Dus: ook als je dicht bij de grondtekst wilt blijven, heb je als herteller genoeg speelruimte om voor jongens én meisjes op aansprekende wijze de bijbelse verhalen in een hedendaagse outfit te steken.

De ezelin

Ook dieren hebben een geslacht, maar genderdifferentiatie is in verhalen waarin dieren optreden vrijwel nooit opportuun. Toch kan het belangrijk zijn er aandacht aan te besteden. Twee voorbeelden. Als er van alle dieren geen mannetjes en vrouwtjes in de ark van de familie Noach waren gestapt, hadden we nu niet zo'n rijke fauna gehad. In het verhaal over Jona is er wat aan de hand met met een vis, die binnen het verhaal tot tweemaal tot transseksueel wordt. Jona wordt opgeslokt door een vis, maar in het volgende vers staat er in het Hebreeuws de vrouwelijk vorm: vissin. Alsof het dier zwanger was van Jona. Een miniatuur van vertelkunst, dat – zover ik later heb kunnen nagaan – in geen enkele vertaling is gehonoreerd, ook niet in de *Groeibijbel*.⁷

En dan nu de ezelin!

In deel 5 reed Bileam aanvankelijk op een ezel. Nu is 'ezel' natuurlijk óók aanduiding van de soort, net als 'man' gebruikt kan worden voor de aanduiding van 'de mens' in het algemeen (nee, 'het mens' is altijd weer vrouwelijk ...), maar als het Hebreeuws expliciet aangeeft dat Bileam gebruikmaakt van een ezelin en als dat ook nog eens een heel verstandig dier blijkt te zijn, dan zijn dat twee redenen om vast te houden aan de juiste vermelding van het geslacht van het rijdier. En daarom rijdt Bileam ook in de *Groeibijbel* nu op een ezelin (p. 101).⁸ De eerlijkheid gebiedt me te zeggen dat ik de geslachtsverandering van het rijdier waar Jezus gebruik van maakt niet heb opgemerkt. Matteüs laat Jezus op een ezelin Jeruzalem binnenrijden, maar in deel 2 van de *Groeibijbel* is dit rijdier plots een ezel geworden.

De illustratie van Cees Otte bij dit verhaal laat een pracht van een dier zien, waarop ik spontaan verliefd werd toen ik het zag. Ze hangt nu in mijn woonkamer en als ik een goede bui heb, lijkt het of ze knipoogt: 'Ze mogen me tien keer een ezel noemen, jij en ik weten wel beter: ik ben en blijf een ezelin.'

Mw. drs. W.C.G. van Wieringen is promovendus bij prof.dr. K.A. Deurloo, prof.dr. E. Talstra en prof.dr. A.J.A.C.M. Korte met als onderwerp 'De rol van de vrouwen rond Simson'. Zij is tevens als supervisor betrokken bij de Nieuwe Bijbelvertaling.

Noten

1. Verschenen als 'Ezels en ezinnen, Vrouwvriendelijk groeien aan de bijbel', In: *Interpretatie* 2002/6, p. 11-13.

2. P.J. van Midden: *Groeibijbel*. Hoevelaken: SGO. Sinds december 1999 zijn verschenen: 1. *Genesis*, 2. *Mattheüs*, 3. *Exodus*, *Leviticus*, *Numeri* en *Deuteronomium*, 4. *Jozua*, *Rechters* en *Ruth*, 5. *Samuel* en *Koningen*. 6. *Ester*, 7. *Handelingen* en *De Openbaring*.
3. J.L. Klink: *Bijbel voor de kinderen. Deel I Het Oude Testament met zingen en spelen*. 4^e dr. Baarn: Het Wereldvenster, 1959, p. 188.
4. Id, p. 188.
5. Zie hiervoor bijvoorbeeld A. de Vries: *Wie kijft die blijft. Vrouwen in bijbelvertalingen*. Amsterdam/Antwerpen: L.J. Veen, 2000.
6. In een volgende druk zal deze fout hersteld worden en zal de handeling niet meer bij Delila liggen, naar de auteur me heeft verzekerd.
7. Overigens ben ik pas bij publicatie van het desbetreffende *Groeibijbel*deel door de auteur geattendeerd op dit miniatuurtje en het ontbreken ervan in de *Groeibijbel*.
8. Ook in de Nieuwe Bijbelvertaling heb ik een ezelin uit de neutraliteit moeten redden (1 Kronieken 27:30), maar gezegd zij dat de NBV redelijk sekseneutraal is en de inclusiviteit van de vertaling bevredigend is (hoewel er soms nog wel wat 'zonen' in 'kinderen' moeten worden gewijzigd). Deze inclusiviteit beperkt zich tot de mensen en de dieren: God is en blijft mannelijk weergegeven, terwijl dat onnodig en kwetsend is – de discussie is bekend. Ik schaar me bij de grote groep die vindt dat de Godsnaam weergegeven zou moeten worden met 'JHWH' of 'NAAM'. Een alternatief is natuurlijk ook nog 'HEERE', met de vrouwelijke uitgang –e ...

‘Dat is wat ik het liefst zou willen.’ Over vrouwen, meisjes en kinderbijbels

Willem van der Meiden

Kan men van het overgrote deel van de bijbelteksten met goed fatsoen aannemen dat zij door mannen geschreven zijn, van de kinderbijbels van de laatste honderd jaar staat een aanzienlijk deel op naam van vrouwelijke auteurs.

Petronella Moens was bij mijn weten de eerste vrouw die onder eigen naam een kinderbijbel publiceerde (in 1828) en de weduwe Van Meerten-Schilperoort waagde zich in 1845 aan een kleuterbijbel. Beiden waren toentertijd gerenommeerde schrijfsters van (stichtelijke) kinderboeken.¹ De toename van het aantal kinderbijbelschrijfsters houdt verder gelijke tred met die van schrijfsters van ‘gewone’ kinderboeken. Voor de toename op het kinderbijbelerf zijn wel meer specifieke redenen te noemen, zoals het ontstaan en de bloei van de zondagsscholen in de negentiende eeuw en later van het kerkelijke jeugd- en jongerenwerk, beide vooral het domein van vrouwen. De vrouwelijke productie van kinderbijbels vindt aan het eind van de negentiende eeuw nog tamelijk anoniem plaats – de auteurs tooien zich met voornamen zoals Betsy, Christine, Annette en Johanna. Maar dit was evenmin ongebruikelijk in de algemene kinderliteratuur. Overigens hebben populaire ‘voornaamschrijfsters’ als Agatha (mw. De Goeje, 1886) en de befaamde Nellie (Nellie van Kol, 1905) ook kinderbijbels op hun naam staan. In de inleiding van de bekende predikant J.H. Donner in een kinderbijbel uit 1883 is zelfs sprake van ‘eene Christelijke Vriendin’ die het boek geschreven heeft en onbekend wil blijven.² Maar in de loop van de twintigste eeuw treden de vrouwen uit de schaduw van deze (halve) anonimiteit en leveren zij met naam en toenaam een flink aandeel in de kinderbijbelproductie.³ Velen van hen komen uit de vrijzinnige hoek of meer in het algemeen uit kringen waar men vrijmoedig met de Bijbel en het Schriftgezag omgaat, een geloofssfeer die logischerwijs meer kinderbijbels heeft voortgebracht dan de geharnaste orthodoxie. M.A.M.

Renes-Boldingh, L. Spelberg-Stokmans, C. Covens, J.E. Kuiper en J.L. Klink zijn bekende namen – zij schreven allen beroemde kinderbijbels. Die van Dina Cramer-Schaap, *Bijbelse verhalen voor jonge kinderen* uit 1957, mag met in totaal ruim 300.000 verkochte exemplaren zelfs een van de best verkochte Nederlandse kinderbijbels aller tijden heten.⁴

Delila

Een interessante vraag doemt op: schrijven vrouwen andere kinderbijbels dan mannen? Die vraag is niet eenduidig met ja of nee te beantwoorden. In de ‘vrouwelijke’ kinderbijbels vóór de narratieve revolutie van Van de Hulst – zijn *De Bijbelsche geschiedenissen* verscheen in 1918 – vindt men wel, meer meestal dan bij die van mannelijke auteurs, inclusieve taal: meeluisterende en -lezende kinderen worden in de navertellingen direct aangesproken, affectief beïnvloed en tot sympathie dan wel antipathie jegens de bijbelse personages bewogen. Sterke voorbeelden daarvan vindt men bij de genoemde weduwe Van Meerten en Nellie van Kol en in de kleuterbijbel van ‘Annette’ (1904). Ook de verschillende navertellingen van Betsy zijn zeer invoelend. Maar sommige mannelijke auteurs gebruiken ook inclusieve taal (C.E. van Koetsveld, 1889) en sommige vrouwen schrijven juist weer heel zakelijk (Louise Stuart, 1902). Zouden vrouwelijke auteurs dan anders over vrouwen in de Bijbel schrijven? Zouden ze bijvoorbeeld bij de behandeling van ‘slechte vrouwen’ afwijken van hun snel oordelende mannelijke collega’s? Ik onderzocht de weergave van de figuur van Delila uit het slot van het Simson-verhaal – over wie de bijbeltekst zoals bekend droog, zonder waardeoordelen bericht. De resultaten zijn teleurstellend voor wie op een *female touch* gerekend had. Een kleine bloemlezing – ik beperk me tot Nederlandse auteurs:

Willeke Bakker (1992) laat Delila zwichten voor de chantage van de Filistijnen, ook al wil ze graag met Simson trouwen.

Mathilde Roolfs (1968): ‘een mooie en heel rijke vrouw, die niet getrouwd was en ook niet wilde trouwen. Elke man die ze mooi, jong en sterk genoeg vond, mocht zo lang bij haar wonen tot zij genoeg van hem had.’ En: ‘Delila was een hebzuchtige vrouw en zij wilde dat geld wel verdienen.’

Joanne Klink (1959): ‘Ze hield dus niet van Simson, maar deed alsof. Ze hield meer van haar eigen volk dan van die man van dat andere volk.’

M.A.M. Renes-Boldingh (1952): ‘Voor die duizend goudstukken verraadt ze Simson graag; hij is voor haar immers ook niet meer dan een onbegrepen, zonderlinge vreemde! Hem liefkozen en vleien, dat hoort bij haar verraad.’

Johanna Kuiper (1948): ‘Delila deed of zij veel van Simson hield, maar in

haar hart gaf zij niets om hem. Hij was immers maar een boer, een onbeschaafde boer nog wel, die niet eens tot haar volk behoorde! Achter zijn rug lachte zij hem uit.'

Tine Bonnema (1930): 'Delila was een sluwe vrouw, die door zachte en vriendelijke woorden Simson tot vertrouwen wilde lokken en hem dan verraden.' Filmisch: 'Simson werd er bedroefd van en kon Delila's pruilende gezicht niet meer verdragen.'

Krachtige karaktermoord dus – mannenverslindster, verraadster, geldwolvin, hoog in de bol en nog racistisch bovendien – niet anders dan die van het merendeel der mannelijke auteurs die de Simson-verhalen aan kinderen doorvertellen. En mej. G. Ingwersen (1947) heeft met haar seksegenote wel bijzonder weinig op. Zij vindt Simson gewoon een zwakkeling 'die tegen een vrouw niet op kon, omdat hij de zonde niet wilde los laten.'⁵

Identificatie

Laten we de vraag omdraaien. Wat zou een kinderbijbelschrijver (v/m) kunnen doen om zich niet vanzelfsprekend neer te leggen bij de mannelijke dominantie die uit de bijbelteksten zelf spreekt en die de uitlegtraditie bepaald heeft? Met andere woorden: hoe kan hij of zij ervoor zorgen dat ook meiden zich in bijbelverhalen zouden kunnen herkennen en erdoor geïnspireerd zouden kunnen raken, al biedt de tekst zelf wellicht weinig aanknopingspunten?

Meer dan bijbelvertalers hebben kinderbijbelschrijvers de mogelijkheid bruggen te slaan tussen oude teksten en jonge hoorders. 'Als we willen dat kinderen zelf deel gaan uitmaken van Gods verhaal met mensen zullen we iets van de vrijmoedigheid van bijbelschrijvers en rabbijnen moeten terugwinnen', schrijft Hanna van Dorssen.⁶ Een voorzichtige poging daartoe is de zogeheten focalisatie – de schrijver zoomt in op personen binnen of buiten het bijbelverhaal en kijkt door zijn of haar ogen mee naar de gebeurtenis die beschreven wordt. Er is in de vloed van Nederlandse kinderbijbels een kleine zijstroom van boeken waarin de lotgevallen van 'kinderen in de bijbel' beschreven worden. Welgeteld vier Nederlandse auteurs hebben zich hieraan gewaagd: P. Duijs (1854), C.E. van Koetsveld (1889), Anne de Vries (1964) en D.A. Cramer-Schaap (1965). Zo'n benadering heeft, zoals eenvoudig is in te zien, voor- en nadelen. Het voordeel van de toegankelijkheid, mede veroorzaakt door de vergrote mogelijkheid tot identificatie, moet het opnemen tegen het nadeel van de selectie. Kinderen spelen immers in de bijbelverhalen een marginale rol en elke poging om het *bele* bijbelverhaal op te hangen aan kindergestalten en -verhalen moet geforceerd uitpakken. Bij Duijs en De Vries komen meisjes er bekaaid van af. Anne de Vries voert zelfs

uitsluitend Mirjam ten tonele met het veelzeggende predikaat 'het moedertje'. Van Koetsveld definieert ruimer: bij hem figureren Mirjam, Jefta's dochter, Ruth, de slavin van Naäman, het dochtertje van Jairus en de tien meiden van Matteüs 25. Eén *Fremdkörper* in deze reeks: Salomé, de dochter van Herodes en Herodias. Na het bloedige verhaal van de onthoofding van Johannes de Doper verteld te hebben, concludeert de oude hofpredikant:

'Wij zullen er maar niet te lang naar kijken, kinderen. 't Is om van te droomen. Kust liever uwe moeder eens, als gij zoo gelukkig zijt er nog eene te hebben; en dankt God, dat gij haar gerust alles vragen kunt, evenals Salomé aan Herodias, zeker dat zij u nooit zulke dingen zal raden. En dan, – als de meisjes soms coquet zijn op hun mooi dansen, laten zij eens denken aan dit *dochtertje*, en maken, dat zij wat anders en beters kennen, om al wie braaf is en goed denkt te behagen.'⁷

Het voorbeeld geeft goed de voor- en nadelen van deze benadering weer. Ook bij D.A. Cramer-Schaap komen een paar bijbelse meisjes voor, naast enkele 'geïmporteerde' vrouwen als de Babelse Achsa, Tamar op de bruiloft te Kana en de dochter van de gevangenebewaarder van Filippi. En dat – het invoeren van meisjespersonages in het bijbelverhaal – is een techniek die vaker gebruikt wordt, ook bij modernere kinderbijbels als die van Heleen Goudt (1980), Baukje Offringa (1994) en Bara van Pelt (1997). Het is opvallend dat dit 'importeren' van kinderpersonages in de tekst minder geforceerd aandoet dan de poging van Van Koetsveld en de zijnen de verhalen op te hangen aan 'echte' bijbelse kinderen. Fictie en fantasie winnen het hier dus van waarheid en zakelijkheid als het gaat om een doeltreffende verhaaloverdracht.⁸

Kinderbijbels die de verhalen vertellen aan de hand van bijbelse *vrouwengestalten* zijn er eigenlijk nauwelijks. De serie *Vrouwen in de bijbel* van Marlee Alex⁹, probeert Mirjam, Debora, Hanna en Maria Magdalena als geloofshelden over het voetlicht te brengen, maar verzandt in vrouwelijke stereotiepen als 'volgzaam', 'vroom', 'gehoorzaam' en 'zachtmoedig'.

Godsbeeld

Naar aanleiding van de publicatie van delen van de Nieuwe Bijbelvertaling zijn heftige debatten gevoerd over de vertaling van de Godsnaam met 'HEER', waarin argumenten van traditie en taalkunde botsen op die waarmee een alternatieve, meer inclusieve geloofswijze bepleit wordt.

Zijn er kinderbijbels waarin God ook als vrouwelijk wordt aangeduid? Nee, niet één. Er zijn zelfs nauwelijks kinderbijbels te vinden waarin deze kwestie geagendeerd wordt of waarin het vanzelfsprekend mannelijke geproblematiseerd wordt. Dat wekt gezien het grote aantal vrouwelijke auteurs toch enige verbazing. De vrijmoedigheid die de betere kinderbijbels baart, biedt toch meer ruimte voor experiment dan het harnas waarin de vertaler zich dient te bewegen. God is in kinderbijbels overal Hij, ook al is de omschrijving met 'de Heer' er veel minder gangbaar geworden dan vroeger. De meest typerende omschrijving vind ik in al haar onhandigheid die van Heleen Goudt: 'God de Vader zorgt voor ons, zoals onze vaders en moeders dat doen.'¹⁰ Op dit punt in de geschiedenis van de kinderbijbel zijn de velden nog wit om te oogsten.

Jefta's dochter

Focalisatie, perspectiefverhalen, raamvertellingen, sleutelverhalen: allemaal mogelijkheden om de hermeneutische kloof tussen de Bijbel van toen en het meisje van nu minder diep te maken. Blijft staan dat de bijbelverhalen zelf een directe identificatie permanent in de weg kunnen staan. De *texts of terror* van Phyllis Trible¹¹ komen in veel kinderbijbels niet voor. Slechts weinigen zien er geen been in de kinderen lastig te vallen met de lotgevallen van Dina, Tamar, het slachtoffer van de 'schanddaad te Gibe'a', die andere Tamar of Izebel. Alleen de – meestal oudere – kinderbijbels die streven naar volledigheid nemen deze verhalen mee. Wel figureert in kinderbijbels regelmatig de dochter van Jefta uit Richteren 11, al laat de schrijver of schrijfster dan vaak wel het slot van het verhaal weg. Ik sluit dit exposé af met een citaat van de meest gelezen schrijfster van een kinderbijbel, D.A. Cramer-Schaap. Wanneer Jefta's dochter komt aandansen, treft de wanhoop haar vader. Jefta geeft in de versie van Cramer-Schaap zijn dochter ook nog de schuld: "Ach, mijn dochttertje! Nu is alles voorbij en jij bent het die ons in het ongeluk stort!" Nadat Jefta heeft uitgelegd wat er gebeurd is, wordt de dochter, die toch zojuist het doodvonnis is aangezegd, door medelijden verteerd: "Toen ik zag, hoe diep ongelukkig hij was, voelde ik dat ik hem moest troosten. Ik had zo met hem te doen!" Het verhaal besluit met een resolute dochter: "U moet niet huilen, zei ik. Weet u wat? Laat mij met mijn vriendinnen eerst nog een tijdje de bergen ingaan. Dat is wat ik het liefst zou willen. Dan kom ik bij u terug en kunt u uw gelofte gestand doen. Zo moet het maar gebeuren..."¹² "Dat is wat ik het liefst zou willen" ...

Het slachtoffer dat het opneemt voor de dader en over haar offer zegt, dat ze dát het liefst zou willen – duidelijker kunnen de dilemma's én de

JEPHTA'S DOCHTER SNELT HAAR VADER TE GEMOET.

'Jephtha's dochter snelt haar vader tegemoet.'

Gravure en onderschrift uit de *Dorébijbel* (1874), gravure van Gustave Doré.

Foto: NBG/Sandra Haverman

mogelijke ontsporingen van 'vrouwelijk bijbellezen' nauwelijks in beeld komen.¹³

Drs. W. van der Meiden (1954) is theoloog en journalist en bereidt een proefschrift voor over de geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland.

Noten

1. Zie voor beiden het standaardwerk over de negentiende-eeuwse kinderboeken, P.J. Buijsters en Leontine Buijsters-Smets *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse Kinderboek in de negentiende eeuw*. Zwolle 2001.
2. 'Wat ik zelf begeerde te doen: de Bijbelsche Geschiedenis aan kinderen te verhalen, maar waartoe mij de tijd ontbrak, daarvoor heb ik gevonden eene Christelijke Vriendin, wier werk ik met volle vrijmoedigheid aanbeveel.' *Bijbelsche geschiedenis aan kinderen verhaald*, Leiden 1883, p. III. De schrijfster is later getraceerd als mw. E.A. Hechler, over wie verder niets bekend is.
3. Van de pakweg 450 bewerkingen van bijbelverhalen voor kinderen die in de twintigste eeuw in Nederland verschenen zijn, is ongeveer 40% door vrouwen geschreven.
4. Zie voor de vrijzinnige traditie van jeugdlektuur en kinderbijbels vooral Richard van Schoonderwoerd den Bezemer, *Vroom en Vrij. De geschiedenis van de vrijzinnig protestantse jeugdliteratuur in Nederland*. Den Haag 2001.
5. G. Ingwersens *Bijbel in vertelling en beeld*, in afleveringen vanaf 1941 verschenen en gebundeld bij de Bijbel Kiosk Vereniging, Amsterdam 1947, is de meest orthodoxe kinderbijbel van een vrouwelijke auteur.
6. In: *En dat is zeven! Zeven manieren om kinderen uit de Bijbel te vertellen*, Hilversum 2001, p. 17.
7. C.E. van Koetsveld, *De kinderen in den Bijbel*, Amsterdam 1889, p. 143. Het boekje is opgedragen aan Van Koetsvelds pupil, de jonge prinses Wilhelmina – wellicht is dat de reden dat deze bijbelse 'prinses' zoveel aandacht krijgt.
8. Het meest consequent wordt deze techniek toegepast in *Op weg van Baukje Offringa*, Zoetermeer 1994, waarin het wemelt van de kinderfiguren, jongens en meisjes, die de vertellingen als het ware ontsluiten voor de jonge hoorders. Het is tevens de enige moderne kinderbijbel die het met het oog op het meedoen van vrouwen belangrijke verhaal van de dochters van Selofchad uit Numeri 27 meeneemt.
9. Marlee Alex, *Vrouwen in de bijbel*, Den Haag 1988. Vertaald door Elma Griffioen.
10. Heleen Goudt, *Nieuw bijbels vertelboek*, Den Haag z.j., p. 10.
11. Het boek van Tribble met deze titel, *Texts of terror*, Philadelphia 1984, wijst op voor vrouwen walgelijke bijbelverhalen.
12. D.A. Cramer-Schaap, *De jongen met de herdersfluit*, Amsterdam 1965, p. 65-66.
13. Of er zoiets als een vrouwelijke wijze van kinderbijbels illustreren bestaat, is een boeiende vraag die helaas in dit artikel buiten beschouwing moet blijven.

Vertaalkwestie

Vis vangen of insluiten? De vertaling van het woord *sunkleiô* in Lucas 5:6

Rieuwerd Buitenwerf

Vertalers van teksten uit andere tijden en culturen komen in hun brontekst soms begrippen tegen waarvoor geen direct equivalent bestaat in de doeltaal. Niet zelden betreft het voorwerpen of activiteiten die niet bekend zijn bij het beoogde lezerspubliek van een nieuwe vertaling.

Een voorbeeld hiervan kunnen we vinden in Lucas 5:6, waar het Griekse woord *sunkleiô* gebruikt wordt. De perikoop waarin dit vers staat, Lucas 5:1-11, gaat over de roeping van drie van Jezus' leerlingen na een wonderbaarlijke visvangst. Hoewel de loop van dit verhaal op zich duidelijk is, is er een vertaalprobleem in Lucas 5:5b-6, waar de visvangst beschreven wordt. Lucas gebruikt in deze verzen een aantal termen die op verschillende wijze weergegeven kunnen worden. Een woordelijke vertaling van 5:5b-6 luidt:

'Op uw woord zal ik de netten neerlaten. Dat gedaan hebbend, sloten ze een grote menigte vissen in (*sunkleiô*) en hun netten scheurden/dreigden te scheuren.'

In dit artikel wil ik ingaan op de betekenis van de frase 'sloten ze een grote menigte vissen in'. Het is voor de moderne lezer namelijk niet direct duidelijk wat bedoeld wordt met 'insluiten' van vissen.

Lucas 5:5b-6 in verschillende Nederlandse vertalingen

In sommige vertalingen worden de betreffende verzen tamelijk letterlijk vertaald. Zo lezen we in de *Statenvertaling*:

'Doch op uw woord zal ik het net uitwerpen. En toen zij dat gedaan hadden, besloten zij een grote menigte vissen, en hun net scheurde.'¹

en in de *Nieuwe-Wereldvertaling*²:

‘(...) maar op uw verzoek zal ik de netten neerlaten. Toen zij dit nu gedaan hadden, sloten zij een grote menigte vis in. Ja, hun netten dreigden te scheuren.’

In beide vertalingen wordt de basisbetekenis van de Griekse woorden weergegeven, maar uit de context is niet precies af te leiden wat bedoeld wordt.

De meeste vertalingen hebben voor een andere oplossing gekozen. Het woord *sunkleiō*, dat letterlijk ‘insluiten’ betekent, wordt vertaald met ‘vangen’. Zo lezen we in de herziene *Willibrordvertaling*:

‘Maar als U het zegt zal ik de netten uitwerpen. Dat deden ze en ze vingen zo’n massa vis dat hun netten ervan scheurden.’

En in de herziene *Groot Nieuws Bijbel*:

‘Maar als u het zegt, zal ik de netten uitgooien. Dat deden ze en ze vingen zoveel vis dat hun netten begonnen te scheuren.’

Een variatie, maar wel verwante interpretatie van *sunkleiō* vinden we in de vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap uit 1951:

‘(...) maar op uw woord zal ik de netten uitzetten. En toen zij dit gedaan hadden, haalden zij een grote menigte vissen binnen, en hun netten dreigden te scheuren.’

In deze drie vertalingen wordt een vertaaltransformatie toegepast: uit de context maken de vertalers op dat het woord *sunkleiō* de meer generieke betekenis ‘vangen’ moet hebben, omdat er in het vervolg van de zin gesteld wordt dat de netten scheurden of dreigden te scheuren. De gedachte is dat netten pas kunnen scheuren als de visser ze probeert binnen te halen, en die activiteit noemen wij ‘vissen vangen’. Het ‘insluiten’ van de vissen is dus gezien als een aanduiding voor het met een net omvatten en binnenhalen van vissen. Een specifieke term wordt zo gegeneraliseerd.³

Het woord *sunkleiō* in verband met visvangst

Door het gebruik van *sunkleiō* in Griekse teksten uit de Oudheid te bestuderen kunnen we er wellicht achter komen wat Griekssprekende mensen bedoelden met de uitdrukking ‘insluiten van vissen’. Het blijkt

dat in het Grieks het woord *sunkleiō* niet vaak gebruikt werd in verband met visserij, en dus geen versteende uitdrukking voor ‘vis vangen’ is. Toch komt het woord in de Griekse literatuur nog een aantal keren voor in de context van visserij.

Zo komt bijvoorbeeld in het boek *De geschiedenis van de dieren* van de Griekse filosoof Aristoteles een passage over visserij voor waarin het woord *sunkleiō* gebruikt wordt. Het gaat Aristoteles in de passage om de vraag of vissen gehoor hebben of niet. Hij gebruikt voorbeelden uit de praktijk van de visserij om aan te tonen dat dit wel het geval is. De betekenis van het woord *sunkleiō* wordt duidelijk als we een gedeelte uit deze passage lezen:

Bij de uitoefening van hun beroep letten vissers er zeer goed op dat ze geen geluid maken met hun roeiriemen of netten. Als ze ergens een grote school (vissen) waarnemen, laten zij hun netten neer op een plaats zover daarvandaan dat naar hun inschatting noch het geluid van de riemen, noch dat van de gang van de boot door de zee tot die plaats kan doordringen. En alle zeelieden krijgen de opdracht in de diepste stilte te varen totdat ze (de vissen) hebben omsingeld. Soms, wanneer zij willen dat de vissen samenkomen, doen zij hetzelfde als bij de dolfijnenjacht: zij maken geluid met stenen om de vissen bang te maken zodat ze zich verzamelen; zo kunnen ze met de netten omsingeld worden. En zoals gezegd, voorafgaand aan het insluiten (*sunkleiō*) zorgen de vissers ervoor geen geluid te maken, maar wanneer de vissen omsingeld zijn, krijgt men de opdracht herrie en kabaal te maken. Want als de vissen het kabaal en rumoer horen, komen ze uit angst zo in de netten terecht.⁴

Aristoteles beschrijft een vorm van visserij waarbij de vissers proberen een school vissen te vinden en vervolgens hun netten om zo’n school heen te leggen. Vermoedelijk stelt Aristoteles het zich zo voor dat deze netten een soort rasterwerk onder water vormen; het net wordt omhooggehouden met drijvers en aan de onderkant verzwaard met gewichten. Als de vissen vervolgens met behulp van geluid uit elkaar gedreven worden, zwemmen ze zichzelf vast in de netten, en kunnen de vissers hun buit binnenhalen. In de passage worden verschillende Griekse woorden gebruikt voor het ‘omsingelen’ van de vissen: *kukloō*, *periballō*, en ook *sunkleiō*. Aan de hand van de passage uit Aristoteles kunnen we dus zien dat dat *sunkleiō* in Lucas 5:6 waarschijnlijk een preciezere betekenis heeft dan het Nederlandse ‘vangen’.⁵

Een visser uit Ghana boet zijn netten.

Foto: Ghanees Bijbelgenootschap

Hoe moet Lucas 5:6 vertaald worden?

We hebben vastgesteld dat *sunkleiō* in het Grieks niet de gebruikelijke term is om 'vis vangen' in het algemeen aan te duiden. Het woord duidt op een specifieke techniek: het neerlaten van netten om een (vermoede) school vissen heen, in de hoop dat de vissen in de netten vast komen te zitten. In het Nederlands bestaat geen goed equivalent voor *sunkleiō* dus, wil een vertaler de beoogde techniek in een vertaling laten uitkomen, moet hij expliciteren, dat wil zeggen, in de vertaling informatie opnemen die impliciet in de brontekst aanwezig is, om aan de lezers duidelijk te maken wat de brontekst precies bedoelt. Gedacht zou kunnen worden aan een vertaling als: 'Maar als u het zegt, zal ik de netten neerlaten. Door dat te doen, sloten ze met hun netten zo'n grote hoeveelheid vissen in, dat die netten dreigden te scheuren (toen de vissen erin zwommen).'

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat er door een dergelijke vertaling wel erg veel nadruk komt te liggen op een tamelijk onbelangrijk aspect van de tekst. Het gaat immers om de tegenstelling tussen niets vangen en een enorme hoeveelheid vis vangen. Misschien is daarom een vertaling in de geest van de *NBG-vertaling 1951* wel de beste keus: 'zij haalden zo'n enorme hoeveelheid vissen binnen ...' In deze vertaling wordt weliswaar de in Lucas met *sunkleiō* aangeduide techniek gegeneraliseerd, maar door het gebruik van 'binnenhalen' blijft wel bewaard dat hier niet het algemene woord voor 'vangen' gebruikt wordt.

Dr. R. Buitenwerf werkt als vertaalcoördinator Nieuwe Testament bij het Nederlands Bijbelgenootschap.

Noten

1. De *Statenvertaling* kiest wel voor het 'uitwerpen' van netten in plaats van het letterlijke 'neerlaten'. Hieruit blijkt dat de vertalers zich wel degelijk een beeld gevormd hebben van de beschreven scène en niet simpelweg de woorden hebben omgezet naar het Nederlands.
2. De *Nieuwe-Wereldvertaling* is de bijbelvertaling van de Jehova's getuigen. De Nederlandse versie is een vertaling van de Engelstalige *New World Translation*. Wel zijn bij het vertalen van de Engelse tekst naar het Nederlands de bronteksten geraadpleegd. In 1963 verscheen het Nieuwe Testament (*De Christelijke Griekse geschriften*) en in 1969 een uitgave met daarin Oude en Nieuwe Testament.
3. Zie over 'generalisatie' A. Langeveld, *Vertalen wat er staat*, Amsterdam 1988², p. 83-84.

4. *Historia animalium* 533B regels 15-29. Tekst: A.L. Peck (ed.), *Aristotle. Historia animalium* 2, The Loeb Classical Library, Londen 1970, p. 64-65; vertaling: R. Buitenwerf.
5. Vergelijk ook het gebruik van *sunkleîō* in Aelius Aristides, *Redevoeringen VIII (Over het vredesverdrag met de Atheners)* 15.

Kort Nieuws

Symposium 'Bijbelvertalen'

In het voorwoord werd al een symposium over bijbelvertalen aangekondigd. Het gaat hier om een symposium dat op 24 oktober a.s. gehouden wordt aan de Lessius Hogeschool te Antwerpen. De (nog voorlopige) titel is 'Bijbelvertalen met aandacht voor een literaire benadering'. De organisatie is in handen van de Lessius Hogeschool en het NBG zal een bijdrage leveren.

Het programma van het symposium was bij het ter perse gaan van dit nummer nog niet bekend. U kunt voor meer informatie contact opnemen met het NBG, tel. (023) 514 61 59 (programmabureau NBV) en info@bijbelgenootschap.nl. Of kijk op www.lessius-ho.be/nieuws.

Alvermaconferentie – RCOB

Op 27 oktober a.s. organiseert de Raad voor Contact en Overleg betreffende de Bijbel een studiedag over de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV). In 1989 gaf deze zelfde Raad het startschot voor het vertaalproject; nu de finish in zicht komt, is het moment gekomen om terug te blikken en vooruit te kijken. Welk effect zal de NBV hebben op de eredienst? En welke kerken zijn bezig met een acceptatieproces voor de NBV? Waar wordt de NBV al gebruikt?

In het ochtenddeel van de conferentie zal dr. Sijbolt Noorda onder meer het woord voeren. In het middagedeelte bieden workshops gelegenheid om na te denken over de gebruiksmogelijkheden van de NBV. De komende tijd wordt het programma nader uitgewerkt; voor meer informatie kunt u terecht bij de RCOB, B. van Beeklaan 8, 1241 AH Kortenhoef, tel. (035) 656 13 78, e-mail: info@rcob.nl.

NBV informatiebrochure 17

Sinds half mei is de NBV informatiebrochure 17 beschikbaar. De brochure heet *Het einde in zicht* en behandelt de stand van zaken van het vertaalproject NBV. Naast dit laatste overzicht (over ruim een jaar ligt de complete bijbelvertaling immers in de winkel!) vindt u informatie over de eindredactionele ronde en een lijst van projecten rondom de NBV. De NBV is nu al een vertaling-in-gebruik.

U kunt de brochure aanvragen bij de afdeling Marketing en Communicatie van het NBG, Sandra van Altena, tel. (023) 514 61 76 of e-mail: info@bijbelgenootschap.nl. Voor postadres: zie de colofon op de achterflap van dit nummer.